

वर्धा जिल्ह्यातील शेती पीक विम्याच्या स्थितीचा अभ्यास

संशोधक

नितीन दादाराव गायकवाड

विद्याभारती महाविद्यालय, सेलु, जि. वर्धा
Email- niteen.gayakwad@gmail.com

संशोधन मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. सिद्धार्थ झा. नागदिवे

विद्याभारती महाविद्यालय, सेलु, जि. वर्धा
Email- siddharth.sir191919@gmail.com

गोषवारा

भारतामध्ये पीक विमा योजना लागू करण्याची सुचना स्वातंत्र्यपूर्व काळात करण्यात आली. मात्र स्वातंत्र्यानंतर प्राप्तीनंतर लगेच पीक विम्याच्या कामास सुरुवात झाली. पीक विमाविषयी संसदेमध्ये सन १९४७ ला चर्चा करण्यात आली. १९४८ मध्ये भारत सरकारच्या कृषी मंत्रालयाद्वारे भारतातील पशु विमा व कृषी विमा स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी श्री. जी. एस. प्रियोकर यांना नियुक्त करण्यात आले. त्यांनी आपला अहवाल १९४९ मध्ये दिला. त्यांच्या अहवालानुसार पायलट पीक विमा योजना सर्व राज्यासाठी सुरु करण्यासाठी सुचना देण्यात आली. यानंतर सन १९६५ मध्ये भारत सरकारने एक पीक विमा विधेयक संसदेत मांडले आणि एक मॉडल पीक विमा योजना सुरु केली. परंतु राज्यांनी आर्थिक कारणामुळे त्या योजनेस नाकारले. सन १९७२-७३ पासून मर्यादित स्वरूपात पीक विमा योजना भारतीय जीवन विमा महामंडळाच्या सर्व साधारण विमा विभागाने H४ कापसाच्या जातीसाठी एक पीक विमा योजना सुरु केली. ही योजना सन १९७८-७९ पर्यंत देशात सुरु होती. खरीप १९७९ पासून पायलट पीक विमा योजना प्रायोगिक तत्वावर सुरु करण्यात आली. पायलट पीक विमा योजना ही १९८५ पर्यंत चालू होती. यानंतर १९८५ पासून व्यापक पीक विमा योजना सुरु करण्यात आली. सदर संशोधन पेपरमध्ये वर्धा जिल्ह्यातील शेती पीक विम्याच्या स्थितीचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

बीजशब्द — मुद्रा, विमा, शेती, पशुपालन, अन्नधान्य व रोजगार.

प्रस्तावना

भारत देशातील मुख्य व्यवसाय कृषी हा आहे. भारतीय कुटुंबाचे उदरनिर्वाहाचे सर्वात महत्वाचा व्यवसाय शेती हा आहे. कृषी क्षेत्रामध्ये शेती बरोबरच पशुपालन हा जोड व्यवसाय म्हणून केला जातो. भारतातील कृषी उत्पादनाचा सकल देशीय उत्पादनातील १६ टक्के हिस्सा हा कृषी क्षेत्राचा आहे. भारतातील ६० टक्के जमीन लागवडी योग्य आहे. जगातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी भारतीय लागवडीखालील क्षेत्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. सकल देशीय उत्पादनाचा कृषी क्षेत्राचा हिस्सा कमी होत असतांना दिसून येत आहे. परंतु कृषी देशातील अर्थव्यवस्थेचा मुख्य घटक आहे. भारत देशात मोठ्या प्रमाणात खाद्यान्न, तेलबीया, दाळी, उत्पादन केल्या जातात, परंतु त्यामध्ये मोठा हिस्सा १२१ करोड लोकांच्या घरेलु उपभोगासाठी वापरला जातो. भारत देशातून अधिशेष धान्य व कृषी उत्पादन निर्यात केले जाते. भारत देशातून मोठ्या प्रमाणात कृषी उत्पादन ज्युट, चहा, तंबाखु, कॉफी, मसाले, साखर इ. निर्यात केले जातात. त्यामुळे विदेशी मुद्रा वाढण्यास मदत होते. भारताचा कृषी उत्पादनाच्या निर्यातीबाबत जगात ७ वा क्रमांक लागतो.

व्यापक पीक विमा योजनेमधील समस्या आणि त्यामध्ये असणाऱ्या सुधारणेच्या संधीतून भारत सरकारने १९९८—१९९९ च्या अर्थसंकल्पात नविन पीक विमा योजनेची घोषणा केली. माननीय प्रधानमंत्री यांनी २२ जून १९९९ रोजी राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेची घोषणा करून शेती उत्पादनाच्या जोखिम व्यवस्थापन इतिहासात एक नविन अध्याय जोडून ही योजना देशाला समर्पित केली. १९९९—२००० च्या रब्बी हंगामापासून विद्यमान व्यापक पीक विमा योजनेचे विसर्जन करून राष्ट्रीय कृषी विमा योजना भारत सरकारने १६ जुलै १९९९ रोजी शासकीय अध्यादेश काढून या योजनेची अंमलबजावणी सुरु केली.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) शासनाच्या पीक विमा योजनेचे कृषी विकासातील महत्व जाणून घेणे.
- २) शासनाच्या पीक विमा योजनांचा सविस्तर अभ्यास करणे.

जागतिक स्तरावरील पीक विमा योजना

जागतिक स्तरावर कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात पीक विमा योजना चालू आहेत. पीक विम्यामध्ये रशिया, जपान, अमेरिका हे देश प्रामुख्याने अग्रेसर आहेत. स्पेन देशात कृषी विमा योजना सन १९२० मध्ये सुरु करण्यात आली. या देशात सन १९७० पर्यंत वेगवेगळ्या विमा योजना लागू केल्या. स्पेन मध्ये सार्वजनिक क्षेत्र व खाजगी क्षेत्रातील गुंतागुंतीवर विमा योजना लागू केली गेली. या पद्धतीमध्ये शेतकरी व्यक्तिगत किंवा सरकारी संस्था आणि व्यवसायिक संघटनांद्वारे पीक विमा योजना घेऊ शकते. यामधील सहभाग ऐच्छिक स्वरूपाचा असतो. रशियामध्ये पीक विमा योजना सन १९२३ पासून अंमलात आली. सन १९२९ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेमध्ये शेतकरी समुहाने एक मंडळ स्थापन करून पीक विमा सुरु करण्यात आला. या पीक विमा योजनेत अनेक जोखमीचा समावेश करण्यात आला आहे. नैसर्गिक/प्राकृतिक, मानवनिर्मित इ. जोखमेचा समावेश केला गेला आहे.

संयुक्त राज्य अमेरिकेमध्ये सन १९३८ मध्ये संघराज्य पीक विमा योजना अधिनियम मंजूर करण्यात येऊन संघराज्य पीक विमा महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. या महामंडळामार्फत शेती उत्पादनातील आर्थिक संकटापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण केल्या जाते. जपानमध्ये पीक विमा योजनेची सुरुवात सन १९४१ मध्ये करण्यात आली होती. जपानमध्ये सर्व पीकासाठी अनिवार्य स्वरूपाचा पीक विमा योजना आहे. त्यामुळे तेथील काही प्रदेशांमध्ये संकटाचा प्रभाव झाल्यास त्या क्षेत्रांना मोठी मदत करणे शक्य होते. फिलीपाईन्स देशामध्ये पीक विमा योजनेची अंमलबजावणी सन १९७८ मध्ये स्थापन केलेल्या

फिलीपाईन्स पीक विमा महामंडळमार्फत केली जाते. श्रीलंका या देशात सर्वप्रथम १९५८ मध्ये प्रायोगिक पीक विमा योजना पायलट स्वरूपात फक्त भाताच्या पीकासाठी सुरु केली, नंतर पीक विमा योजनेत इतर पीकासाठी विमा संरक्षण देण्यात आले.

शेती व्यवसायाचे महत्व

भारतामध्ये पुरातन काळापासून व आजही कृषी क्षेत्राला अनन्य साधारण महत्व आहे. कारण भारताची संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच कृषीवर आधारीत आहे. अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजे कृषी असे म्हटले जाते. राष्ट्रीय उत्पन्नात भारतामध्ये शेती व इतर प्राथमिक व्यवसायातून मिळणारा हिस्सा सन १९७५—७६ मध्ये ४३.०१ टक्के इतका होता. नैसर्गिक आपत्ती म्हणजे अवर्षण, दुष्काळ, अतिवर्षण यामुळे शेती उत्पादनात चढउतार दिसतात. तरीही शेती हा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा सर्वात प्रमुख स्रोत आहे. प्रगत राष्ट्रात एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा २ ते ६ टक्क्यादरम्यान आढळतो. इंग्लंडमध्ये शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषी वाटा ३.१ टक्के तर अमेरिकेत तो ३.२ टक्के, ऑस्ट्रेलियामध्ये हे प्रमाण ७.६ टक्के इतके आहे. भारतात आजही राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषी क्षेत्राचा वाटा १४ ते १५ टक्क्यादरम्यान आहे. सन २०१०—११ मध्ये १४.२ टक्के इतका होता. २०१४—१५ मध्ये हा वाटा १७.४ टक्के इतका होता. म्हणजेच कृषी क्षेत्र देशाच्या अर्थव्यवस्थेत महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. या क्षेत्राचे महत्व पुढीलप्रमाणे,

- १) भारतासारख्या अतिरिक्त लोकसंख्येला अन्नधान्याची उपलब्धता शेतीमधूनच होते.
- २) भारताच्या संपूर्ण औद्योगिक क्षेत्रासाठी लागणारा मोठ्या प्रमाणात कच्चा माल हा शेतीमधूनच निर्मित होतो.
- ३) सर्वाधिक रोजगार निर्मिती क्षेत्र म्हणून कृषीकडे पाहिले जाते.

- ४) भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात पूर्वी ४५ टक्के वाटा तर आजही २७ टक्के वाटा हा कृषी क्षेत्राचा आहे.
- ५) देशातील विस्तृत बाजारपेठांचे अस्तित्व कृषी क्षेत्रावर आधारीत आहे.
- ६) भांडवल निर्मितीसाठी अलिकडे कृषी क्षेत्राचा वाटा दिसून येतो.
- ७) भारताच्या निर्यातीत कृषी क्षेत्राचा फार मोठा वाटा दिसून येतो.
- ८) भारतीय लोकसंख्येपैकी ७२ टक्के प्रत्यक्ष व २५ टक्के अप्रत्यक्ष लोक या क्षेत्रावर अवलंबून आहेत.
- ९) भारतीय अर्थव्यवस्था अधिक गतिमान होण्यासाठी कृषी क्षेत्राची सर्वाधिक मदत होते.
- १०) देशाच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राला विशेष महत्व आहे.
- ११) भारत देशातील पर्यावरण संतुलनासाठी कृषी क्षेत्राची महत्वाची कामगिरी आहे.

शेती क्षेत्राच्या विकासावरच जगातील काही राष्ट्र विकासाच्या अति उच्च शिखरापर्यंत पोहचले आहेत. इंग्लंड, जर्मनी, जपान व रशिया इत्यादी देशांच्या विकासामध्ये शेती क्षेत्राने महत्वाची भूमिका बजावून जलद विकासासाठी सदृढ आधार निर्माण केला आहे.

वर्धा जिल्ह्यातील शेती व समस्या

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती सन १९६० मध्ये झाली तेव्हापासून वर्धा हा महाराष्ट्राच्या विदर्भ विभागातील एक मागास जिल्हा असून कृषीवर विसंबून असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ७५ टक्के आहे. नैसर्गिक आपदामुळे शेती उत्पादनात अनिश्चितता आहेत. येथे शेती उत्पादनातील अनिश्चितता दूर करण्यासाठी पीक विमा योजनेची आवश्यकता आहे. या ठिकाणी पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण खुपच कमी असून येथील शेती ही पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे. शेतकऱ्यांकडे शेतीत सुधारणा करण्यासाठी पुरेसे भांडवल नाही. भांडवलासाठी त्याला खाजगी सावकाराकडे जावे लागते. त्यास कर्जाची परतफेड

करण्यासाठी त्यास काही जमीन विकावी लागते. अशा परिस्थितीत पुढील हंगामातील बीज, खते, किटकनाशके घेण्यासाठी सुद्धा त्याच्याकडे पुरेसे आर्थिक पाठबळ नसते. यासाठी पीक विमा योजना एक वरदान ठरत. पीक विमा योजना शेती उत्पादनातील जोखिम कमी करण्याचे काम करत आहे. ग्रामीण भागातील समस्यांचे निराकरण करून त्यावरील उपाययोजना या विविध सहकारी योजनांद्वारे केल्या आहेत. परंतु प्रत्यक्षात या योजनेत लाभार्थी व योजनेतील अंमलबजावणीत अडचणी आहेत.

राष्ट्रीय पीक विमा योजनेची भूमिका

भारतातील कृषी उत्पादन आणि उत्पन्न बहुतेक प्राकृतिक आपदा म्हणजेच दुष्काळ, पुर, चक्रीवादळ, वादळ, अपक्षय आणि भूकंप यावर अवलंबून आहे. तसेच काही मानव निर्मित आपदा सुद्धा आहेत. जसे, आग, बनावट बीज विक्री, खते व किटकनाशके, किंमत युद्ध इत्यादी हे सर्व शेतकऱ्यांच्या कृषी उत्पादन आणि उत्पन्न कमी करण्यावर प्रभाव टाकतात आणि एकूणच हे शेतकऱ्यांची नियंत्रण (मर्यादा) टाकतात. उत्पन्नातील अनिश्चिततेमुळे शेतकरी शेतीमध्ये नविन सुधारणा करू शकत नाहीत. शेतकरी आपल्या आर्थिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी कर्ज घेऊन कळत नकळत सावकारी कर्जाच्या विळख्यात अडकतो. म्हणून भारतीय शेतकऱ्यांच्या कर्ज विषयक जीवनाविषयी “भारतीय शेतकरी कर्जात जन्मतो, कर्जात जगतो, आणि कर्जात मरतो,” असे वर्णन केले आहे. या स्थितीतून शेतकऱ्यांची सुटका करण्यासाठी शेतकऱ्यांना मदत करण्याच्या हेतूने भारतात पीक विमा योजना लागू करण्याची गरज भासू लागली.

शेती व्यवसायावर नैसर्गिक बदलाचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम होतो. अनिश्चिततेमुळे शेतीच्या उत्पादनामध्ये अनिश्चितता येते. भारतीय शेती मान्सूनचा जुगार आहे. महापुर, दुष्काळ, अतिवृष्टी, आग, वादळ, रोगराई इत्यादी घटकांचा शेती उत्पादनावर प्रभाव पडतो.

बऱ्याच वेळा शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. काही वेळा शेतकरी आपल्या उत्पादनाचा खर्च भरुन काढू शकत नाही त्यामुळे शेतीतील उत्पादन आणि उत्पादनात अनिश्चितता होते. अशा वेळेस शेतकरी आर्थिक गरजेची पुर्तता करण्यासाठी कर्ज घेऊन तो कर्ज जाळ्यात अडकतो. या स्थितीतून सुटका करण्यासाठी शेतकऱ्यांना दिलासा देण्याच्या हेतूने भारतामध्ये राष्ट्रीय पीक विमा योजना महत्वाची भूमिका बजावत आहे.

संदर्भसूची

- १) कविमंडल विजय (१९९६) “कृषी अर्थशास्त्र”, मंगेश प्रकाशन, २३ फार्मलँड, नवी रामदास पेठ, नागपूर.
- २) कुलकर्णी बी. डी., ढमढरे एस. व्ही. (२००७) “अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती”, डायमंड पब्लिकेशन्स, नागपूर.
- ३) कृषिसंवादिनी (२०१८) डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, अकोला.
- ४) घोड दत्तात्रय (२०१०) “पीक विमा योजनेचे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासातील योगदान”, लघुशोध प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, पुणे.
- ५) बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुलकर्णी मृणाल (२०१४) “सामाजिक संशोधन पद्धती”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- ६) भिसे रामेश्वर (२००९) “कृषी विकासातील बदल”, यश प्रकाशन, अकोला.
- ७) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१४-१५, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- ८) देशपांडे स. ह. (१९७५), “नवी शेती तंत्र आणि शेतमजूर”, योजना मासिक, अंक १२ वा, योजना कार्यालय, मुंबई.

- ९) सोळुंके आर. एस. (२००३), “महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था”, कौमास पब्लीकेशन, औरंगपूर, औरंगाबाद, तृतीयावृत्ती.